

Віктор Горобець (Київ)

МІЖ КАМ'ЯНЦЕМ І ОЗЕРНОЮ: УКРАЇНЬСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1655 РОКУ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕГРУПУВАНЬ У ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Ступінь важливості певної історичної події визначається насамперед масштабністю та довготривалістю її наслідків. Аналізуючи міжнародні процеси в Центрально-Східній Європі другої половини XVII ст., важко не помітити величезного впливу, який справила на них Переяславсько-Московська угода 1654 р. Причому наслідки даного міжнародного акту не втискуються в найбільш очевидну (і, варто зазначити, спрощену за своєю суттю) модель: послаблення Речі Посполитої та зміцнення Російської держави. Вони, безумовно, екстраполюються на більш широке коло міжнародних суб'єктів і, відповідно, детермінують значно масштабніші геополітичні зрушення — в межах усього центральносхідноєвропейського регіону. Дослідження векторів дії цього впливу вкрай важливе як для розуміння логіки розвитку української зовнішньої політики, так і моделі геополітичної рівноваги в регіоні.

Зважаючи на важливість проблеми, певні її аспекти вже давно привертали увагу дослідників¹. Однак, у силу впливу цілого ряду обставин (як об'єктивних, так і суб'єктивних), при їх вирішенні не було досягнуто наукового консенсуса, а іноді й просто спотворено історичні реалії. Завдання даної праці автор вбачає в тому, аби не лише встановити рівень вірогідності запропонованих раніше трактувань тих чи інших подій, а й спробувати розглянути їх комплексно, у взаємозв'язку одна з одною.

1. Найближчою у часі й чи не найважливішою похідною українсько-російської угоди 1654 р. став розрив України з Кримом і укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою (за визначенням З. Вуйціка — ключового питання всієї тогочасної польської зовнішньої політики²), що зберігала свою актуальність протягом наступних 12 років. Як відомо, прямим наслідком даного перегрупування сил став спільний польсько-кримський похід в Україну

взимку 1654–55 рр., в результаті якого було майже вщент зруйновано Східне Поділля — Брацлавщину. Проте, дана кампанія не наблизила польське керівництво до головної мети — повернення «східних кресів» під зверхність короля. На початку серпня наступного, 1655, року український правитель разом з московськими військами під командою боярина князя В. В. Бутурліна розпочинає облогу Кам'янця, і лише чудо могло порятувати неприятеля від неминучої здачі міста³. Зважаючи на катастрофічність положення, польська сторона робить відчайдушні спроби розпочати з гетьманом сепаратні переговори. Зокрема, на початку серпня коронні гетьмани відправляють до Чигирини з дипломатичною місією родича генерального писаря Федора Виговського⁴. Як видно з царського наказу, відправленого до Бутурліна, близькі родинні зв'язки посланця польського короля з впливовим українським сановником викликали в Москві занепокоєння. А тому воеводі наказувалося «...у гетьмана і у Івана Виговського провідувати всякими засобами, для чого Федір Виговський до нього приїжджав, і які з ним листи від гетьманів коронного і польного...»⁵

Проте ситуація в регіоні розвивалася таким чином, що Москві не варто було особливо перейматися небезпекою сепаратного українсько-польського порозуміння. Адже саме в даний час українське керівництво отримало додатковий стимул для продовження війни з Річчю Посполитою — у боротьбу втрутився шведський король Карл X Густав. 19 квітня 1655 р. представник Карла X Густава вручив польському сенату меморіал, який мав остаточно розвіяти сумніви щодо намірів шведського короля воювати з Річчю Посполитою.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору щодо причин, які детермінували виступ Карла X Густава супроти польського короля. Аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольму в довоєнний час переконав дослідників у намірах шведського керівництва воювати не проти Польщі, а проти Москви, зростання могутності та агресивності якої розцінювалися як головна небезпека для шведських інтересів. Причому, в шведських планах Польщі відводилася роль не другого ворога, а, навпаки, союзника в майбутній війні з Московською державою. Окремі дослідники висловлюють думку, що спонукальними мотивами для Карла X Густава стали непоступливість, навіть ворожість Яна Казимира, яка була особливо виразною на тлі приязного ставлення московської сторони⁶. Й дійсно, хоча вже 14 листопада у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла до Стокгольма стольника сандомирського А. Морштина, де містилися гарантії дотримання Польщею миру, висловлювалася готовність розпочати переговори щодо найбільш вразливого у стосунках королівських дворів права Яна Казимира Вази на шведський трон тощо (і при цьому не

приховувалися мотиви поступливості — схилити Карла X Густава до війни з Москвою, або, принаймні, забезпечити його нейтралітет у конфлікті⁷), все ж, як справедливо відзначають окремі дослідники, польсько-кримський союз виступав певним гальмуючим фактором польсько-шведського діалогу, оскільки оточення Яна Казимира переоцінювало мілітарне значення кримської допомоги і сподівалося в 1655 р. рішуче переломити хід війни з Росією та Україною на свою користь⁸. За таких умов, наприкінці 1654 — початку 1655 р., на тлі значних воєнно-політичних успіхів Москви та відсутності реального бажання польського керівництва піти на поступки північному сусіду, і відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Причому, вістря воєнної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване насамперед проти посилення московських впливів в Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить А. Штаде, шведський король, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, передовсім прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, упередити їх на шляху до головної балтійської твердині Динебурга⁹.

Готуючись до війни з Річчю Посполитою, Карл X Густав вже 19 січня 1655 р. (н. с.) пише листа до українського гетьмана Богдана Хмельницького, де позитивно оцінює попередні шведсько-українські контакти, запевняє у своїй доброзичливості та висловлює сподівання стосовно того, що невдовзі встановляться постійні відносини між ними¹⁰. Разом з листом до гетьмана, шведський король відправляє також послання й до українського «канцлера» І. Виговського, в якому дякує за сприяння в справі налагодження дружніх стосунків між Військом Запорозьким і Швецією¹¹.

Зміна політичного клімату на Півночі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні сподівання покладав Хмельницький на сприятливий для українських інтересів розвиток міжнародних процесів у регіоні, зокрема, у контексті перспектив укладення угоди про приязнь зі шведами, видно з його сподівань, висловлених у листі до царя від 2/12 квітня 1655 р.: «Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб болше крови християнской не проливали и церквей божих не разоряли...»¹² Ще більше ентузіазму вселили в гетьмана та його оточення передані ченцем Данилом запевнення Карла X Густава стосовно того, що «...не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх воювати...»¹³ Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Переяславсько-Московський договір 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки з шведським королем, про які він до того ж завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального боку однозначно поки що не були виявом сепаратизму. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни, здавалося, повинні були значно спростити завдання Росії добитися перемоги над Варшавою. Однак давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту — все це, навпаки, змушувало московських політиків навесні-влітку 1655 р. тривалий час зважувати переваги і недоліки нової міжнародної реальності, не поспішати з визначенням свого ставлення до політичних процесів у регіоні. З огляду на це, уряд Олексія Михайловича затримує і не пропускає до Чигириня посередника в українсько-шведських стосунках — Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва явно непокоїв українського гетьмана, і він намагається пояснити російському цареві користі, які можна отримати від союзу з шведським королем. У листі до Москви від 2/12 квітня Хмельницький, зокрема, зазначав з цього приводу таке: «Ми вже від чотирьох літ з королевою шведською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів — ляхів нам помогла... зичимо не лише аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності войовано...»¹⁴ Однак, незважаючи на запевнення Хмельницького стосовно обопільної корисності від розвитку контактів з шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Іллі Милославського¹⁵, українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм Москвою не було пропущено до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що оскільки між Росією і Швецією відбувається обмін «великими посольствами», відправа гетьманом свого особного посла видається не доцільною¹⁶. В наказі В. Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошує на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів з королем шведським, але робити це рекомендувалося таким чином, аби «...вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свею відпустити не вказали»¹⁷.

Вкрай неприємне враження в Москві мала справити також звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня угоди між «некоронованим литовським монархом», гетьманом і воєводою, лідером литовських дисидентів Я. Радзивіллою та Карлом X Густавом, якою проголошувалася унія Великого князівства Литовського зі

Шведським королівством. Як справедливо відзначають дослідники, дана акція не лише клала край ягеллонській ідеї польсько-литовської федерації, але й зводила практично нанівець усі успіхи російських військ на території князівства¹⁸. Шведський король обіцяє литовським опозиціонерам відновити попередні межі їх держави, і це неминуче веде до зіткнення шведсько-російських інтересів. Таким чином, об'єктивно склалося так, що логіка розвитку російсько-шведських взаємин не дозволяла царському оточенню легковажити перспективою можливого зміцнення сусіда-конкурента.

Однак вже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що інтереси російські далеко не завжди співпадають з українськими прагненнями¹⁹. Досить прикметно, що поголоски про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (н. с.) трансільванський князь Д'єрдь Ракоці писав невідомому адресату, що «Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею»²⁰. Інший придунайський правитель — молдавський господар 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький «...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік...»²¹

За таких умов неймовірно за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на вказівки з Москви і, довго не роздумуючи, пристав на пропозиції короля шведського щодо укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного Кам'янця²². Зважаючи на те, що Торкват передав Хмельницькому прохання свого короля щодо надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графу А. Вітенбергу, гетьман запевняє Карла X Густава в тому, що «...полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості»²³. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом з царськими військами «...прямо під Львів і Глиняни... пішли...», і в середині вересня розпочинає облогу міста²⁴. Але, зрозуміло, навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана щодо мотивів його приходу в Галиччину — заяви українського керівництва восени 1655 р. недвозначно вказують на істинну мотивацію поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація з шведами допомогти «...визволити Україну свою руську...»²⁵

Паралельно з налагодженням стосунків з шведським королем Хмельницький робить певні кроки на шляху нормалізації відносин з Придунайськими князівствами, насамперед з найбільш могутньою поміж ними у військовому відношенні Трансільванією²⁶. Причому варто зазначити, що потреба в цьому для Хмельницького назріла в цей час хоч би вже тому, що протягом літа українські війська перебувають у безпосередній близькості до Придунайського регіону і це, природно, викликало тривогу в місцевих правителів — молдавського та волоського господарів і трансільванського князя²⁷. Особливо непокоївся молдавський господар Стефан, пам'ятаючи активність гетьмана Хмельницького в Придунайському регіоні на початку 50-х рр. та побоюючись, що той знову спробує посадити на один з придунайських князівських столів воєводу Михайла²⁸. Не вірила в щирість українських прагнень до налагодження союзницьких стосунків і трансільванська сторона, яка була переконана, що Богдан не забув і не вибачив ані смерті сина Тимоша під Сучавою, ані розгрому козаків під Сіркою²⁹. Реальним підґрунтям для зав'язання союзу могла стати українсько-шведська приязнь, адже лідери впливової при дворі князя Ракоці протестанської течії Чеських братів, зокрема, відомий педагог Ян Амос Коменський, принаймні, вже з 1650 р. виношували й активно пропагували в оточенні трансільванського князя — опори протестантизму в Центральній Європі — плани рішучої боротьби з папством, яка мала розпочатися з удару по Польщі, завданого Трансільванією спільно з українськими козаками зі сходу та шведами з півночі³⁰. Вторгнення шведів на польські землі в середині 1655 р. ще більше активізує діяльність Коменського в цьому напрямі, він виступає активним посередником в шведсько-трансільванських стосунках³¹. Однак Д'єрдь II Ракоці не поспішає приймати остаточне рішення щодо напрямів своєї зовнішньої політики, займає вичікувальну позицію та певний час прагне лавірувати між Річчю Посполитою і Швецією (так, як раніше чинив у стосунках з Польщею і Хмельницьким). Пояснювалося це тим, що в умовах надзвичайно важких воєнних поразок у Польщі знову відродилися плани обрання представника трансільванського двору на польський трон, що, на думку апологетів цієї ідеї, мало не лише втримати князя від збройного вторгнення на землі свого північного сусіда, а й надати допомогу для відбиття агресії з боку Швеції та Росії. Зокрема, ряд польських сенаторів виробили проект звернення за допомогою до Д'єрдя Ракоці, пропонуючи йому за це визнати його сина Францішека спадкоємцем польського престолу. Певний час ці плани підтримував архієпископ А. Любомирський, котрий навіть не вимагав від майбутнього короля переходу в католицтво. Активно виступали в підтримку цієї ідеї також впливові

Є. Любомирський, Я. Велепольський (останній навіть звернувся до Д'єрдя II Ракоці з пропозицією негайно вступити в Польщу на чолі військ, аби рішуче припинити будь-які коливання в цій справі)³². Саме дана обставина, на наш погляд, була визначальною в тому, що посол трансільванського князя на переговорах у Терговиштах Ян Барош не поспішав виказати українській стороні готовність свого правителя укласти угоду з Військом Запорозьким (а не через те, що не довіряв словам українських послів щодо їх приязні зі шведами³³).

За таких умов Терговиська чотиристороння зустріч завершується безрезультатно, але це не завадило Хмельницькому на початку вересня 1655 р. дякувати Ракоці за те, що той «...доброзичливо прийняв наших послів та був ласкавим свого листа... повного благовоління, передати нам...»³⁴ Так само і трансільванський посол Костянтин Шаум, прибувши у вересні 1655 р. в Лешно на зустріч з Коменським, заспокоював його, що союз князя Ракоці не за горами, і «...наслідки цього дуже скоро стануть явними...»³⁵

2. Як уже відзначалося вище, українські політики уважно слідкували за успіхами шведів у Польщі й покладали великі сподівання на Карла X Густава, розраховуючи за його допомогою остаточно змусити польське керівництво відмовитися від своїх претензій на Україну. Однак легкість перемог шведського короля не сприяла становленню рівноправних союзницьких стосунків між ним і Військом Запорозьким. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; швидше всього він у цей час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром³⁶. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королю «як протектору Польського королівства», що передбачало гарантування збереження його цілостності³⁷. Цілком очевидно, що за таких умов укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молоді держави, в очах польської шляхти однозначно свідчив би про нехтування монархом даних зобов'язань, а тому такий крок у нових умовах був неприпустимим для Карла X Густава, оскільки принципово змінив би ставлення до нього місцевої шляхти та населення в цілому. А тому й пропозиції Чигирини стосовно фундації шведсько-московсько-української ліги, до якої мали прилучитися також венеціанці, австрійці й англійці, з метою ліквідації мусульманської загрози на європейському континенті, висловлені Хмельницьким у розмові з посередником в українсько-шведських стосунках аббатом Данилом у середині листопада 1655 р.³⁸, не зустрічали позитивного відгуку в оточенні Карла X Густава. Крім того, ще одним надзвичайно серйозним стримуючим

фактором на шляху становлення українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, й активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзейовський у листі до Карл X Густава від 21 жовтня 1655 р. зазначав з цього приводу таке: «...якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру до козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги...»³⁹

Саме на такому політичному тлі в першій половині жовтня Радзейовський відправляє Хмельницькому листа, де сповіщає про те, що Карл X Густав уже не потребує козацької допомоги, отож гетьман може вертати війська в Україну⁴⁰. Мотивацію своїх вчинків екс-підканцлер Речі Посполитої пояснював у цитованому вище листі до шведського короля таким чином: налякана наступом козацьких і московських військ шляхта з Перемишля, Ярослава, Любліна та прилеглих до неї земель постійно апелює до нього з проханням про захист з боку Карла X Густава, оскільки «...всі воеводства навколо віддалися під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону...»⁴¹

Досить очевидними є і наслідки дипломатичного демаршу довіреної особи Карла X Густава для подальшого розвитку українсько-шведських стосунків. Трохи згодом, вже під час слідства над Радзейовським, Данило Грек, котрий в другій половині жовтня, тобто часі отримання Хмельницьким листа від екс-підканцлера великого коронного перебував у ставці українського війська, стверджував, що гетьман «...так сильно розгнівався, що тут же розірвав того листа на дрібні шматочки, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовського...»⁴² Згідно спостереження Данила, «...з цього моменту почався поворот козаків і їхнє сильне відчуження (від шведського короля. — В. Г.)...»⁴³

Зважаючи на попередні домовленості сторін щодо визнання за українською стороною Львова і навколишніх місць (про них, зокрема, інформував в лютому 1656 р. посланець Хмельницького до Варшави⁴⁴) і стратегічні плани української політики щодо поширення «козацького панування» і на західноукраїнські землі, гнів Хмельницького був цілком виправданим. Щоправда, наявні історичні джерела переконують у тому, що об'єктом невдоволення мав бути не Радзейовський, принаймні, не лише він. Інша справа, що польський вельможа на шведській службі невдовзі потрапив в опалу Карла X Густава, а із зими 1656 р. потреба в налагодженні союзницьких стосунків з Військом Запорозьким для офіційного Стокгольма стала значно актуальнішою, ніж восени попереднього року, а тому королівське оточення всю вину за їх охолодження намагалося звалити на опального тепер головного радника короля в українських справах⁴⁵.

Історичні ж факти недвозначно вказують на те, що восени 1655 р. не лише відчуття політичного реалізму зрадило Радзейовського та переважну більшість шведського керівництва. Справа була набагато серйознішою: як уже відзначалося вище, сам розвиток політичних процесів на теренах Речі Посполитої об'єктивно штовхав уряд Карла X Густава до дистанціювання з Військом Запорозьким. Успіхи шведів на коронних землях досягалися не стільки завдяки шведській зброї, скільки — політичній переорієнтації польської шляхти, причини якої, серед іншого, крилися і в сподіваннях останньої за допомогою Карла X Густава повернути втрачені землі «на східних кресах». Успішне завершення боротьби з Яном Казимиром для Швеції бачилося через продовження політики протекціонізму по відношенню до лояльної Карлові X Густаву польської шляхти.

А тому, згідно інформації польського дослідника Л. Кубалі, 30 жовтня 1655 р. й сам шведський монарх звернувся до Хмельницького, по суті, з ультимативною вимогою зняти облогу Львова⁴⁶. Аналогічну думку висловлює з цього приводу й історик шведського правителя Пуфендор, зазначаючи з цього приводу, що Карл X Густав зажадав від українського гетьмана, аби його війська залишили Львів і не пустошили навколишніх коронних земель, оскільки шляхта Руського воеводства вже склала йому присягу на вірність⁴⁷.

Ще одним підтвердженням того, що діяльність Радзейовського стосовно Війська Запорозького не була виявом його власної ініціативи, а відбивала пануючу на той час в оточенні шведського монарха точку зору, є також повідомлення французького посла при дворі Карла X Густава Авогура, котрий переповідав главі свого уряду слова шведського канцлера стосовно того, що шведи тепер не потребують допомоги ні козаків, ні угорців, котрі б руйнували «справжню Польщу»⁴⁸. Франція і Швеція виступали союзниками в європейській політиці, отож у правдивості слів високого шведського урядовця сумніватися не доводиться.

Після демаршу шведської сторони, незважаючи на бажання українського керівництва, задеклароване у зверненні гетьмана до мешканців Львова, що «...його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою (вид. нами. — В. Г.)»⁴⁹, а також у заяві генерального писаря Військо Запорозького І. Виговського на переговорах з представниками львівського магістрату про те, що «...доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування...»⁵⁰, отримавши від мешканців міста незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. українське командування припиняє облогу Львова.

3. Причини зняття облоги Львова і поспішного завершення другого походу української армії у Західну Україну в історіографії викликають не менші дискусії, ніж першого походу на західноукраїнські землі восени 1648 р. У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (н. с.) український гетьман, повідомляючи про свій відхід «...трохи назад від Львова на Україну...», вмотивовує своє рішення недостатчею провіанту для війська та фуражу для коней, і при цьому жодним словом не обмовлюється про отриманні від Карла X Густава і Радзейовського, по суті, ультимативні вимоги⁵¹. В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Густавом Хмельницький пояснював свій маневр прагненням «...не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю»⁵². Про наявність українсько-російських суперечностей у питанні зняття чи продовження облоги Львова зустрічаємо також згадки в джерелах, які, що цікаво, походили як з боку московського, так і польського. Зокрема, головнокомандуючий царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин В. В. Бутурлін інформував царя: «...гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись — що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад...»⁵³ Комендант Львова генерал артилерії К. Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, серед іншого зазначав, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про «великі незгоди» між ними і висловлюється за розрив стосунків з царем⁵⁴.

Крім того, чимало джерел вказують на татарську загрозу як вирішальний фактор при знятті облоги Львова. Зокрема, тривога з приводу татарського вторгнення виразно вчувається в повідомленнях московських воєвод і козацьких полковників⁵⁵. Польські спостерігачі з-під Львова також інформували Яна Казимира про те, що вихід з Криму татарських орд на чолі з ханом Махмед-Гіреєм спонукав Хмельницького до повернення в Центральну Україну⁵⁶.

Суперечливість висвітлення зазначених подій в історичних джерелах, природно, привнесла принципів відмінності і в їх трактування в історичній літературі. І, причому, коли абсолютно очевидно, на наш погляд, є нелогічність тлумачень відходу військ союзників з-під міста як результату колективного рішення Хмельницького і Бутурліна (на чому, зокрема, наполягає переважна більшість російських авторів, свідомо ігноруючи факт існування українсько-російського конфлікту

з даного приводу⁵⁷), то вирішення тим чи іншим автором татарського, шведського чи московського факторів на прийняття українським керівництвом цього, загалом не вельми бажаного для нього рішення, має реальні підстави і заперечення може викликати лише шкала пріоритетності впливів, їх важливості та черговості.

Так, на осінь 1655 р. з усією очевидністю простежується конфлікт інтересів офіційної Москви та Чигирини. А тому й небажання українського керівництва допустити російські гарнізони в західноукраїнські міста, щоб тим самим перетворити даний регіон ще в одну (поруч з Білоруссю) арену політичного протистояння, очевидно, виступало певним стримуючим фактором розвитку західноукраїнської політики Хмельницького. Проте конфлікт з Москвою визрів не одномоментно, і вже на початку походу гетьман мусив бути свідомий того, в якій формі є можливим приєднання західноукраїнських земель до козацької держави. А отже й абсолютизувати даний аспект проблеми, беззастережно сприймаючи на віру слова Хмельницького, адресовані шведському монарху, навряд чи є науково виправданим⁵⁸.

Так само і загроза вторгнення татарських орд в Україну, безперечно, змушувала українського гетьмана стримувати свою ініціативу в західному напрямі. Проте після 1654 р. татарська загроза стала перманентним негативним чинником української зовнішньої політики, і, вже вирушаючи спочатку під Кам'янець, а згодом Львів, Хмельницький був зобов'язаний враховувати й, як свідчать джерела, враховував даний аспект. Зокрема, ймовірно, вже під Кам'янцем (принаймні, не пізніше 26 серпня (с. с.), тобто через день після початку походу на Львів⁵⁹) Хмельницький отримав відомості від господаря Валахії воєводи Стефана та від запорозьких козаків про те, що «...хан кримський з усіма ордами... пішов війною і одним ордам на наші міста йти велів і землю пустошити, а з іншими сам до ляхів на допомогу йде...»⁶⁰ Незважаючи на цю обставину, гетьман запевняв Олексія Михайловича: «Ми хоч про те на правду знаємо, що хан кримський всі сили свої на нас обернув, однак, взявши Бога на допомогу, над ляхами промисл чинити будемо...»⁶¹ А тому не можна вповні погодитись із висновком М. Грушевського стосовно того, що наступ Орди восени 1655 р. дав цілком несподіваний фінал даної західноукраїнської кампанії гетьмана⁶².

В поведінці українського керівництва другої половини жовтня 1655 р. досить виразно вбачається також небажання загострювати стосунки зі Швецією, на що звертають увагу В. Смолій і В. Степанков⁶³. Але водночас не важко припустити, що за інших зовнішньополітичних умов навряд чи вимоги шведської сторони змогли б змусити гетьмана відмовитися від реалізації пріоритетного завдання

тогочасної української політики — об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана⁶⁴.

Інша справа, що дія всіх цих перерахованих вище компонентів творила принципово нову геополітичну реальність, за якої всі попередні розрахунки українського керівництва втрачали свою актуальність. Українська зовнішня політика потребувала негайного коригування курсу. А наразі ставало очевидним, що боротьба за західноукраїнські землі втрачає стимули. На наш погляд, визначальними для переосмислення концепції українських зовнішньополітичних пріоритетів були шведський і московський чинники. Саме під впливом їх дії український гетьман проводить переговори з представниками польської адміністрації у Львові. Кримсько-татарський фактор лише виступає додатковим стимулом, підсилюючи загальну тенденцію.

Первісно ж тенденція проявляється під час переговорів із комендантом Львова К. Гродзіцьким. В умовах майже повного занепаду влади Яна Казимира в Короні та на Литві, складення навіть коронними гетьманами присяги шведському королю та їх обіцянками віддати під його владу всі замки на Русі з тим, аби він міг туди ввести свої залоги і відібрати в населення присягу вірності, Хмельницький під час зустрічі з керівником львівської оборони недвозначно дає йому зрозуміти, що українська сторона схильна до порозуміння з королем польським. Саме як промовисту ілюстрацію своїх добрих намірів гетьман намагається подати і свій спішний відступ з-під мурів Львова, воліючи, аби, по-перше, саме таким чином зобразити даний крок перед Яном Казимиром, а, по-друге, заохотити львівський гарнізон до оборони від будь-яких неприятелів⁶⁵. З пізнішого листа І. Виговського до Гродзіцького (від 1 лютого 1656 р.) можна зробити висновок, що поступливість гетьманського уряду в питаннях розміру контрибуції і поспішність відходу козацьких військ були досягнуті саме на ґрунті зобов'язання польської сторони не визнавати нічию владу, окрім влади Яна Казимира⁶⁶.

Логічно припустити, що в умовах наростання суперечностей в стосунках з царською адміністрацією та, що ще більш важливо, виявлення конфлікту інтересів з шведською стороною, Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, котрий, за влучним виразом М. Грушевського, в цей час королював, але не правив, і нічим не міг виявити своєї влади⁶⁷. Принаймні, в складних і поки що вкрай невиразних щодо майбутніх перспектив умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні на найближчий час, безперечно, являв собою для офіційного Чигирин найменше зло. Причому, нові аспекти української політики стосовно Польщі, на наш

погляд, свідчили поки що не про принципово нову тенденцію зовнішньополітичного курсу Чигирин, а, радше, про розуміння необхідності і готовність до перегляду старого курсу.

4. Для реконструкції структури зовнішньополітичних пріоритетів уряду Б. Хмельницького другої половини 1655 р. важливе значення має встановлення характеру і бачення українським керівництвом перспектив розвитку стосунків з Кримським ханством. У даному контексті важливим стає дослідження передумов, змісту і наслідків укладення угоди під Озерною 12(22) листопада 1655 р. Угоди, яка досить слабо висвітлена в джерелах, отримала неоднозначні, нерідко протилежні трактування в літературі, але є надзвичайно важливою для встановлення логіки розвитку зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

Насамперед варто відзначити, що у вітчизняній літописній літературі дана проблема не отримала належного висвітлення. Зокрема, її повністю ігнорує найдостовірніший з тогочасних українських літописів «Літопис Самовиця», нічого не зустрічаємо про неї і у Самійла Величка. Натомість, чимало уваги приділено в працях польських авторів, насамперед Самуела Грондського та Йоахима Єрлича. Варто зауважити, що Грондський в тім часі не лише перебував поблизу місця подій, а й спільно зі Станіславом Любовицьким виконував миротворчу місію короля щодо Війська Запорозького (щоправда, невдовзі Грондський перейде на бік Карла X Густава, а ще через декілька місяців не лише запропонує свої послуги князю Д'єрдю II Ракоці, а й активно схилитиме того до інтервенції на землі Польської Корони). Отож природно, що його інтерес до зазначених подій був значним, а обізнаність — набагато ліпша, ніж будь-кого із сучасних йому літописців. Проте, зважаючи на особисту зацікавленість у позитивному розв'язанні покладених на нього обов'язків, навряд чи можна сподіватися на цілковиту неупередженість і об'єктивність його записів. Зміст подій, згідно Грондського, зводився до того, що Хмельницький, повертаючись з-під Львова, втратив по дорозі зв'язок з московськими військами, згодом союзники поодиноці потрапили в облогу татарам, зазнали великих втрат (особливо царські ратні люди), внаслідок чого гетьман «...бувши в небезпеці і стурбований долею московського війська, був змушений присягти на тому, що більше не воюватиме з Яном Казимиром, хан же зобов'язався піклуватися перед останнім, аби той замирився з козаками на добрих і почесних умовах, та за посередництва хана»⁶⁸.

Ще більш категоричний у своїх судженнях Й. Єрлич, котрий перебував досить далеко від епіцентра подій і, як справедливо зазначає

М. Грушевський, свою розповідь ґрунтував на непевних чутках, що поширювалися слідом за подією на коронних землях⁶⁹. У розповіді Єрлича, Хмельницький був зненацька захоплений Ордою під Озерною (про татар козаки не мали жодних гадок до тих пір, «...аж поки над своєю шиєю шаблі побачили»). В результаті такого несподіваного маневру татари чимало ворогів повбивали, а ще більше захопили в полон. Після чого гетьман був змушений миритися з ханом на принизливих для себе умовах: віддавши йому всю здобич, здобуту в Любліні, «...видати Москву, що була з козаками...» тощо. Наслідком озернянських подій, за даним автором, стали катастрофічні втрати московського війська, загибель усієї артилерії та надзвичайне напруження у стосунках Хмельницького з Олексієм Михайловичем (нібито цар тричі безрезультатно викликав гетьмана до себе, погрожуючи в разі чергової відмови силоміць притягти його за шию, на що український достойник грозив відповісти московському монархові вогнем і мечем)⁷⁰.

Л. Рудавський стверджував, що з-під Львова Хмельницький відійшов під враженням розмов з Гродзичьким та посольством польської королеви. Потрапивши в оточення татарських орд під Озерною, гетьман змушений був відновити стару, «вічну» приязнь з ханом, визнавши при цьому цілий ряд надзвичайно важких умов. Зокрема, Військо Запорозьке признавало Яна Казимира та його наступників за «своїх природних панів», за умови гарантування ними давніх прав Русі та дозволу на 6-ти тисячний козацький реєстр; брало зобов'язання зрестися союзу з Москвою та надалі без відома короля польського та усіх станів Річ Посполитої не вступати в будь-які зносини з іноземними правителями; мало спільно з татарами виступити супроти військ шведського короля⁷¹.

Бачення польськими хроністами розвитку подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, незважаючи на їх очевидну тенденційність і малу вірогідність за браком достовірної інформації справили визначальний вплив на формування польської історіографічної традиції. Зокрема, без будь-яких застережень сприйняв текст угоди кримського хана і українського гетьмана в інтерпретації Рудавського Ф. Равіта-Гавронський⁷². Лише певні, дуже обережні сумніви щодо достовірності наведених у літописному описі подій висловлює Л. Кубаля, акцентуючи увагу на тому, що такого роду інформація походила виключно з польських джерел⁷³. Фактологічна канва польських хроністів мала вплив також на М. Костомарова та В. Липинського. Першим на тенденційність викладу і мотиви, що її спричинили, увагу звернув М. Грушевський, котрий, по-перше, спростував на основі опосередкованих джерел масштабність військового та дипломатично-

го успіхів татар під Озерною, а, по-друге, встановив наслідки цієї праведної для поляків фальсифікації історії, зауваживши, що прихід хана на допомогу Яну Казимиру та фантастичні чутки щодо повернення козаків «до старого стану» переломили психологічне тло «шведського потопу»⁷⁴.

Варто зазначити, що давні історіографічні дискусії знаходять свій відгук та розвиток і в сучасній історичній літературі. Зокрема, коли Г. Санін, В. Смолій та В. Степанков, проаналізувавши військові аспекти проблеми, у більшості принципів питань підтримують точку зору М. Грушевського⁷⁵, то Т. Яковлева, навпаки, схиляється до думки польських авторів, висловлюючи сумніви щодо військових успіхів українських і московських військ у битві з татарами та категорично оцінює Озернянську угоду як таку, що була не вигідною українським інтересам (до того ж, авторка чомусь твердить, що українській стороні Березневими статтями 1654 р. було взагалі заборонено вести переговори з Кримом)⁷⁶.

Варто зауважити, що більш переконливими виглядають аргументи М. Грушевського та його послідовників (щоправда, явним перебільшенням з боку російського історика Г. Саніна є твердження щодо нищівної поразки Орди під Озерною та ігнорування ним українсько-російських розбіжностей на момент укладення угоди). Так, оцінюючи масштаби битви, що розгорілася 19–20 листопада (н. с.) під Озерною, мимоволі складається враження, що не такими вже й запеклими були сутички. Зокрема, московський воєвода В. В. Бутурлін хоч і зазначає у своєму донесенні, що «...бій був великий з ранку до вечора...», однак конкретні дані щодо втрат противника («...у тому бою побито багато мурз і татар, і армата, і казна, і військо перейшли переправу цілими...»⁷⁷) не вражають своїми масштабами, тим паче, коли брати до уваги відому манеру царських бояр значно перебільшувати власні досягнення. Так само досить скромно виглядають і відомості щодо успіхів татар. Зокрема, коронний стражник Яскульський, котрий перебував у той час у кримському таборі, в листі до Гродзіцького повідомляв, що кримчаки вбили «декілька сотень Москви»⁷⁸. Грунтуючись на донесеннях російських резидентів з Криму, Г. Санін довів, що битва, як і похід хана в цілому, не спричинила появи значної кількості ясиру на невільницьких ринках півострова⁷⁹, що також досить промовисто вказує на відсутність значних успіхів татар.

Таким чином, у нас не має достатньо вагомих причин, аби сумніватися в достовірності опису подій, що мали місце під Озерною, наведеного в листі українського гетьмана до турецького султана (ймовірно, написаного наприкінці листопада 1655 р.): «...коли татарський хан повертався, ми зустрілися з ним недалеко від Львова, багато

сперечалися, але закінчили клятвами»⁸⁰ (хоча й зрозуміло, що не в інтересах Хмельницького було акцентувати увагу на сутичках з татарами в листі до Стамбулу). Такий розвиток подій, на наш погляд, був цілком логічним з огляду на тогочасні геополітичні реалії, що склалися в регіоні. Адже при розгляді даної, вкрай суперечливої, колізії в розвитку українсько-російсько-кримських стосунків середини 1650-х рр. потрібно брати до уваги весь комплекс геополітичних чинників, які справляли вплив на позиції зацікавлених сторін, передовсім — шведські, польські та турецькі впливи. В даному відношенні першочерговими, на нашу думку, були настрої і плани правлячої еліти Криму. Катастрофічні поразки польського короля від шведів, не стільки воєнні, як політичні, не могли не вплинути негативним чином на впевненість кримського керівництва стосовно доцільності реалізації старого зовнішньополітичного курсу. Зокрема, істотне послаблення позицій союзника Криму Яна Казимира, автоматично підривало авторитет хана та, натомість, піднімало авторитет московського царя та козацького гетьмана. Щоб підтримати моральний дух короля, в липні 1655 р. в ставку Яна Казимира для переговорів був відправлений ханський посол Дедеш-ага. Проте, як із справедливою іронією зазначає з цього приводу Г. Санін, зустріч могла і не відбутися із-за того, що польський король надто стрімко мчав до кордонів своєї держави і татарський дипломат з великими труднощами наздогнав його аж на порозі Сілезії⁸¹. Тут, на польських кордонах, від імені Махмед-Гірея Дедеш-ага запевнив Яна Казимира в тому, що Кримське ханство надасть йому необхідну військову допомогу, однак вчасно донести до кримського правителя відповідь короля посол не зумів, оскільки по дорозі в Крим був перехоплений українськими козаками і доставлений у ставку Хмельницького під Львів⁸².

В той час, коли стотисячна орда під орудою хана вступила в південні українські землі, останні віддані Яну Казимиру війська під команду гетьмана С. Потоцького 19 вересня зазнали поразки під Городком, і владу польського монарха з-поміж великих міст Річ Посполитої визнавало лише населення обложеного українськими і російськими військами Львова. Повна невизначеність ситуації в Речі Посполитій і неясність перспектив Яна Казимира змушують кримське керівництво до перегляду концепції зовнішньополітичного курсу. А тому, форсувавши Дніпро і створивши тим самим загрозу українським і російським військам, татари досить тривалий час залишаються у межиріччі Дніпра і Буга, явно не поспішають на допомогу своїм союзникам під Львів⁸³.

Скориставшись із затримки В. В. Бутурліна під Львовом, кримський візир Сефергази-ага надсилає до Хмельницького посланців «...з

таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями...» Тут же візир зачіпив і надзвичайно дразливий для української сторони аспект, вказуючи Хмельницькому на те, що він веде війну, «...щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів»⁸⁴.

Варто зауважити, що в умовах осені 1655 р. у примиренні Війська Запорозького з Кримом, а не в битві між ними, чи не вперше за роки свого правління був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. Переслідуючи цю мету він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Махмед-Гірея. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував відправленого послом до хана М. Яскульського, аби той намовляв татар замиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королю, оскільки той «...сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода...»⁸⁵

Ще один, можливо навіть значно важливіший, ніж польський, ключ до розгадки подій, що мали місце восени 1655 р. під Озерною, на наш погляд, знаходився в Стамбулі. Хмельницький неодноразово використовував турецьку карту з метою тиску на кримське керівництво. З початком 1655 р. турецька зовнішня політика бере такий напрямок, при якому офіційному Чигирину деякий час вдається впливати на кримського хана через його сюзерена — султана. В надбосфорській столиці до влади прийшов новий візир Азем, котрий, як видно з листа силістрійського баші Сіявуша до Хмельницького, був значно більше, ніж його попередник, зацікавлений в налагодженні стосунків з Військом Запорозьким⁸⁶. Стосовно зміни політичного клімату в Стамбулі на користь українських інтересів довідуємося і з листа молдавського господаря до гетьмана Потоцького (березень 1655 р.), де серед іншого зазначалося, що «...турки... сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають різних способів порозумітися з Хмельницьким через свого посла...»⁸⁷ Причому Порта, не покладаючись лише винятково на свого посла, намагалася залучити до посередницької діяльності й силістрійського башу, й молдавського господаря. Мотиви турецького курсу щодо українських справ, згідно з твердження молдавського господаря, крилися у прагненні не загострювати і до того вкрай напружену внутрішню ситуацію в країні («...у них у самих немалі замішання і сутички, бо бачуть цісаря молодого, і при ньому ніякого порядку...»⁸⁸), ймовірно, через морські вторгнення донських і запорозьких козаків у причорноморські міста. Саме про таку причину заходів нового візиря в справі налагодження приязних стосунків з Військом Запорозьким

довідуємося і з донесення зі Стамбулу цісарських агентів в 20-х числах квітня: султанський уряд зацікавлений в примиренні татар з козаками, оскільки татарсько-польська приязнь провокує козацькі виправи на Чорне море⁸⁹.

Скориставшись із турецьких ініціатив, Хмельницький при відпуску до Стамбула посла Шагал-аги спорядив і власне посольство, доручивши йому клопотатися у султана щодо заборони кримським і ногайським татарам нападати на українські землі. Аналізуючи численні відомості щодо результатів дипломатичної акції гетьмана, дослідники сходяться до думки в її оцінці як перемоги Хмельницького⁹⁰. Розходячись у деталях, джерела однотайні в головному: українські послы були з почестями прийняті в Стамбулі, обдаровані щедрими подарунками⁹¹, і, що саме головне, після завершення переговорів. Порта відправила до Криму чауша, який передав ханові султанську волю щодо дотримання Кримом миру з Військом Запорозьким: «...писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Криму і Ногаєві, щоб вони на Черкасів війною не ходили, Полякам не помагали, а жили усі дома у своїх улусах та пильнували наступу калмиків, донських козаків і запорозьких черкас, вичікуючи, чи не прийде у поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться — нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий»⁹².

Щоправда, внутрішнє замішання в Порті дозволяє Криму до певної міри бути самостійним у проведенні зовнішньої політики. А тому й наказ султана, отриманий влітку 1655 р., не завадив Махмед-Гірею на початку осені виступити в похід на підтримку польського короля, адже на протилежні шальки терезів було покладено перспективи багатого ясиру, щедрої контрибуції та в майбутньому спільного з поляками походу на Москву. Проте наказ турецького султана, безперечно, зміцнив позиції тієї частини кримської еліти, яка виступала за мирне співіснування з Військом Запорозьким. А в тому, що така політична платформа на середину 1655 р. була представлена в кримському керівництві, видно хоч би з листа Карач-мурзи до Хмельницького (березень 1655 р.), в якому татарський старшина закликав гетьмана розірвати з Москвою та поновити стару приязнь з Кримом⁹³. В середині травня Махмед-Гірей скликав велику раду за участю кримських і ногайський мурз для обговорення планів організації нового походу в Україну, на якій ногайська старшина не підтримала намірів хана, мотивуючи свою відмову від участі в поході небезпекою нападу калмиків, запорозьких і донських козаків⁹⁴. Привезені послом Яна Казимира гроші для кримської старшини дещо додали войовничості в загальні настрої Орди⁹⁵, однак, згідно інформації московських вістунів з Криму, навіть кримський калга тривалий час відмовляється

виконувати наказ хана про вихід у похід, посилаючись на козацькі застави в степу⁹⁶. Врешті-решт на кінець літа ханська партія війни спромоглася мобілізувати Орду в похід. Проте, як зазначалося вище, протягом вересня — жовтня 1655 р. ситуація змінювалася з калейдоскопічною швидкістю, причому не на користь кримських інтересів. Крім того, розвиток українсько-турецьких стосунків призводить до того, що у вересні в Україну прибуває турецький посол Шагін-ага, котрий від імені султана мав передати гетьману шість кафтанів та висловив готовність Високої Порти прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію «як вірних і зичливих слуг». Від українського правителя султан жадав, аби він не допускав своїх козаків на турецькі землі, стримував від таких виправ і козаків московських, жив у приязні з усіма васалами Порти, обіцяючи зі свого боку оборону султанську від усіх його неприятелів⁹⁷.

Рішення Стамбулу ще більше знеохочувало кримське керівництво до продовження конфронтації з Військом Запорозьким, і саме воно в поєднанні з перерахованими вище мотивами, на нашу думку, уможливило українсько-кримський мирний діалог, на який, як доносили сторонні спостерігачі⁹⁸, сторони пішли з великою готовністю зразу ж після авангардних сутичок під Озерною. Так, уже першого татарського посланця, котрий прибув до Хмельницького від Сефергази-аги, гетьман прийняв з почестями і відправив невдовзі з якимись таємними дорученнями⁹⁹ (зауваження Г. Саніна стосовно того, що доручення були таємними по відношенню до війська, але не по відношенню до Бутурліна¹⁰⁰, не підтверджуються ніякими документальними згадками).

5. Відсутність письмово оформленого тексту укладеної 12 листопада 1655 р. угоди¹⁰¹ чи хоч би передачі її змісту достовірним джерелом не дозволяє об'єктивно оцінити декларований нею політико-правовий характер стосунків Кримського ханства і України. Як можна зробити висновок, опираючись на опосередковані джерела, вірогідним результатом українсько-кримських переговорів стало поновлення старої приязні сторін, відповідно, зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі та гетьмана — не допускати військових виправ на Крим і Туреччину запорозьких і донських козаків. Згідно пізнішого листа І. Виговського до К. Гродзіцького (від 22 січня 1656 р.) договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною і Кримом: «Хто мав би бути ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради... гетьмана... хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить...»¹⁰²

Досить вірогідним видається і взятє Хмельницьким під Озерною зобов'язання щодо повернення трону Яну Казимиру (про що повідомляли не лише кримські та польські джерела, а й іноземні спостерігачі¹⁰³). Як уже зазначалося вище, конфлікт інтересів України і Швеції, що виразно намітився на той час, робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Однак якщо польське керівництво, перебуваючи у вкрай важких умовах шведського «потопу», поклало надзвичайно великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана і українського гетьмана щодо спільної допомоги полякам, то для гетьманського уряду це було радше тактичним кроком, зобов'язанням, взятим під впливом гарячого враження від оцінки міжнародної ситуації середини листопада 1655 р. Так, Ян Казимир, повернувшись із-за кордону після своєї вимушеної втечі, 8 січня (н. с.) 1656 р. в листі до архієпископа гнєзнінського чи не єдиний вихід з критичної ситуації, в яку потрапила Річ Посполита, вбачав у тому, що «...татари... до нас прийдуть і козаків до послуг наших приведуть...»¹⁰⁴ Аналогічні мотиви вчуваються в заявах інших високопоставлених осіб Речі Посполитої¹⁰⁵. Значно стриманішими були у своїх заявах з цього приводу українські гетьман і старшина. Зокрема, Хмельницький у листі до хана вказував на те, що полякам «...важко надавати допомогу, бо вони ще не уклали з нами під присягою справедливої угоди, крім того, ми бачимо, що... серед них велика незгода»¹⁰⁶. Кримське керівництво, укладаючи угоду з Військом Запорозьким і пізніше добиваючись її реалізації, значно більше, ніж гетьман, переймалося польськими проблемами. Проте і вони не були суто визначальними для хана. Як підмітив з цього приводу посол польського короля до Криму Я. Шумовський у листі до канцлера С. Корицінського, «...та угода з Хмельницьким під Озерною не із зичливості до нас, але як раціональний вибір їх (татар. — *В. Г.*) постала»¹⁰⁷.

Ще складніше виглядає питання щодо зобов'язань Хмельницького розірвати союз з Москвою. Татарські і польські інформатори стверджували, що ханові вдалося схилити до цього українську сторону. Зокрема, Махмед-Гірей, повідомляючи свого союзника польського короля про Озернянські події, зазначав, що кримсько-українське примирення було досягнуто на основі двох головних умов: «Перша, аби (Хмельницький. — *В. Г.*) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив»¹⁰⁸. Зрозуміло, що про це не йдеться в московських донесеннях чи листах гетьмана до царя. Вкрай суперечливими є повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків з Москвою

значно твердіший, ніж з Кримом, і Озернянська угода його не перекреслила¹⁰⁹, а менше місяця по тому, вже з уст свого посланця, який перебував під Озерною у квартирі гетьмана, стверджував про те, що Хмельницький дав Махмед-Гіреєві таємну «асекурацію» щодо своїх намірів розірвати з царем¹¹⁰.

З наведених відомостей, на наш погляд, абсолютно очевидним є лише факт дебатування даної проблеми в ході переговорів. Відсутність же достовірних джерел, напевне, так і залишить відкритим це питання. Й можна лише припустити, що Хмельницький, котрий неодноразово демонстрував свою солідарність із майбутнім союзником електором бранденбурзьким в тому, що вічних союзів не існує, є лише певні інтереси, які мають бути досягнуті за допомогою цих союзів, міг у розмові з ханом погодитися на його вимогу, але не ув'язуючи це жорстко з якимись конкретними діями. Врешті й господар Стефан, розмірковуючи над цим питанням, зауважував, що український гетьман «звичайно не додержується ніяких договорів і цього разу також мабуть вчинить своїм звичним способом»¹¹¹. Вельми прикметно, що і кримське керівництво дуже швидко переконалося в тому, що Хмельницький «...Москву бити не захоче...», а тому радило полякам замиритися з нею, ув'язуючи, ймовірно, саме з цим надання гетьманом військової допомоги Яну Казимиру проти шведів¹¹².

В цілому ж, заяви, що лунали з уст українського гетьмана наприкінці 1655 — першій половині 1656 р., переконують у тому, що керівництво Війська Запорозького всерйоз ставилося до перспективи налагодження союзницьких стосунків з Кримом причому, розглядало їх не як альтернативу союзу з Москвою, а доповнення останнього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький твердо запевняв турецького султана в тому, що «...тепер до самої смерті (з ханом. — *В. Г.*) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки... від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана»¹¹³. Про встановлення «міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами» український правитель повідомляє 1(11) січня 1656 р. Радзейовського¹¹⁴. Виговський також, як у листі до останнього, так і до Карла X Густава, наголошує на тому, що «...гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. — *В. Г.*), скріплене взаємною присягою...»¹¹⁵ Деякі обриси проекрованої моделі зовнішньополітичної діяльності України в нових умовах проступають у листі Хмельницького до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці від 4(14) квітня 1656 р., де він інформував, що в Чигирині чекають «...повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами

дружніх зв'язків (підкр. нами. — В. Г.)...»¹¹⁶ Ще більш промовистою є заява Хмельницького, зроблена в листі до молдавського воєводи Стефана, де він серед іншого зазначав: «...тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому одностайну відсіч»¹¹⁷.

Таким чином, комплексний аналіз зовнішньополітичної діяльності українського уряду другої половини 1655 р. дозволяє стверджувати, що на середину року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі залишається боротьба з Річчю Посполитою. Однак дві хвилі геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Переяславсько-Московської угоди 1654 р., — перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією — творять у регіоні принципово нову реальність. В нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в рамках угоди 1654 р. З метою гарантування безпеки південних кордонів активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом превалюють методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя. Як один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики протягом весни — першої половини осені 1655 р. розглядається курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють геополітичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкість здобутих ними військових перемог та, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог щодо обмеження поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів двох держав, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських стосунках та вторгнення кримських орд в південні райони України, обумовлює відхід українських військ з Галиччини. Водночас шведський фактор уможлиблює 12(22) листопада 1655 р. відновлення союзних відносин між Україною та Кримом. Нова союзна угода передовсім відповідала інтересам обох країн, а разом з тим сприяла подоланню деморалізації польської влади, що в тогочасних умовах також відповідало українським інтересам. Уклавши угоду з ханом, Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель

зовнішньополітичної орієнтації України (над якою безуспішно працював у минулому році), а саме налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя.

---

¹ Див.: Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Собр. соч. — Кн. V. — Т. XII–XIV. — СПб., 1905; Грушевський М. С. Історія України — Руси. — Т. 9, ч. 2. — К., 1997. Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. — М., 1979; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987; Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998; Kubala L. Wojna moskiewska, R. 1654–1655 // Szkice historyczne. — Ser. 3. — Kraków, 1910; Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957; Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Ibid.; Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Ibid.; Idem. Traktat Andrusowski 1667 roku I ego geneza. — Warszawa, 1959; Idem. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // Rocznik Lubelski. — 1962(1964). — Т. 5. — S. 28; та ін.

² Wójcik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku I ego geneza. — Warszawa, 1959; Idem. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej... — S. 28; порівн.: Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271; Галактионов И. В. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. — М., 1979. — С. 382–383.

³ Жерела до історії України-Руси. — Т. 12. — Львів, 1911. — С. 350.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 14. — СПб., 1889. — С. 883.

⁵ Там же. — С. 884.

⁶ Див.: Historia dyplomacji polskiej. — Т. 2 / pod red. Z. Wojcika. — Warszawa, 1982.

⁷ Wójcik Z. Jan Kazimirz Waza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. — S. 105.

⁸ Див.: Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej... — S. 121; Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271.

⁹ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia I materiały do historii wojskowości. — 1973. — XIX, cz. 2. — S. 90.

¹⁰ Архив Юго-Западной России. — Ч. III, т. 6, № 20. — К., 1914. — С. 73.

¹¹ Там же. — № 21. — С. 74.

¹² Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961. — № 304. — С. 420.

¹³ Там само. — № 313. — С. 426–427.

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.

¹⁵ Там само. — № 313. — С. 426–427; № 314. — С. 428; № 315. — С. 429.

- ¹⁶Центральный государственный архив древних актов (далее — ЦГАДА). — Сибирский приказ. — 1636. — Л. 432–443; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.
- ¹⁷ЦГАДА. — Сибирский приказ. — 1636. — Л. 499–509; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.
- ¹⁸Wójcik Z. Jan Kazimirz Waza... — S. 108; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.
- ¹⁹Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Його ж. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 45–55
- ²⁰Жерела... — Т. 12. — С. 350.
- ²¹Transsylvania et bellum boreo-orientale. — Т. I. — Budapeste, 1910. — P. 439.
- ²²Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 76.
- ²³Там же. — С. 78; Документи Богдана Хмельницького... — С. 439.
- ²⁴Там само.
- ²⁵Жерела... — Т. 6. — С. 134; Документи Богдана Хмельницького... — С. 340.
- ²⁶Документи Богдана Хмельницького... — С. 440; Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 223–226; 236–237.
- ²⁷Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 157.
- ²⁸Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. 23: Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. — Budapeste, 1874. — P. 223–226.
- ²⁹Monumenta Hungariae Historica... — №. 23. — Д. 236–237.
- ³⁰Kurdybacha L. Działalność Jana Amosa Komenskigo w Polsce. — Warszawa, 1957. — S. 244–245.
- ³¹Ibid. — S. 250–251.
- ³²Zarzycki S. Stosunek księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakozcego II do Rzeczypospolitej Polskiej. Od początku wojny szwedzkiej do wyprawy tegoż na Polskę w r. 1657 // Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Kołomyi za rok szkolny 1889. — Kołomyja, 1889. — S. 41; Czaplinski W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — S. 171, 191; Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // России, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 229.
- ³³Порівн.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 158.
- ³⁴Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — P. 235–236; Документи Богдана Хмельницького... — С. 440–441.
- ³⁵Kurdybacha L. Działalność Jana Amosa Komenskigo w Polsce... — S. 263
- ³⁶Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129.
- ³⁷Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. — Lwów, 1913. — S. 139.
- ³⁸Архив ЮЗР III т. 6. — С. 94–96.
- ³⁹Там же. — С. 82–83.
- ⁴⁰Архив ЮЗР. — Ч. III, т. 6. — С. 215.
- ⁴¹Там же. — С. 82–83.
- ⁴²Там же. — С. 197.

- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ *Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servit a L'histoire de Pologne et de Suede de 1655 a 1659.* — Berlin: Librairie de B. Behr, 1859. — S. 97.
- ⁴⁵ Див.: Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 447–451.
- ⁴⁶ Kubala L. *Wojna moskiewska, R. 1654–1655 // Szkice historyczne.* — Ser. 3. — Kraków, 1910. — S. 437.
- ⁴⁷ Див.: Грушевський М. С. *Історія України-Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1131.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 340.
- ⁵⁰ Жерела... — Т. 6. — с. 134.
- ⁵¹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96; Документи Богдана Хмельницького. — № 343. — С. 460.
- ⁵² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 87.
- ⁵³ ЦГАДА. — Ф. 210. Разряд, приказ, ст. Белгородского стола. — № 382, л. 313; Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1129; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 162.
- ⁵⁴ *Dzial rekosow Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі — Czart.).* — TN., 148. — S. 758.
- ⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 879–880; ЦГАДА. — Ф. 210. Разряд, приказ, ст. Севского стола, № 179, л. 482–485, 487–488; ст. Белгородского стола, № 382, л. 334.
- ⁵⁶ *Lettres de Pierre des Noyers secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague...* — S. 23.
- ⁵⁷ Див.: Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 163–164.
- ⁵⁸ Порів.: Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття...* — С. 162.
- ⁵⁹ Див.: Документи Богдана Хмельницького. — С. 442.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Див.: Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1136.
- ⁶³ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький...* — С. 426.
- ⁶⁴ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. *Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації.* — К., 1997. — С. 87–92.
- ⁶⁵ Czart. — TN., 148. — S. 758.
- ⁶⁶ Czart. — 398. — S. 91; Kubala L. *Wojna moskiewska...* — S. 437; Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1124.
- ⁶⁷ Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1136.
- ⁶⁸ Grodski S. *Historia belli cosacico-polonici.* — Pestini, 1789. — P. 252–253.
- ⁶⁹ Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1141.
- ⁷⁰ [Jerlicz] *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* — Т. 1. — Warszawa; Petersburg, 1853. — S. 283.
- ⁷¹ Rudawski L. *Historia Polska od smierci Władysława IV az do pokoju Oliwskiego.* — Т. 1. — Petersburg; Mogylew, 1855. — S. 203.
- ⁷² Rawita-Gawronskij F. *Bohdan Chmielnicki.* — Т. II. — Kraków, 1909. — S. 424.

- ⁷³ Kubala L. *Wojna moskiewska...* — S. 322–324.
- ⁷⁴ Див.: Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1147–1149.
- ⁷⁵ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький...* — С. 430–431; Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 164–169.
- ⁷⁶ Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття...* — С. 163–164.
- ⁷⁷ ЦГАДА. — Ф. 210. *Белгородский стол,* стб. 382, л. 335; Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 168; Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття...* — С. 163.
- ⁷⁸ Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття...* — С. 163.
- ⁷⁹ Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 168.
- ⁸⁰ *Документи Богдана Хмельницького...* — С. 461–462.
- ⁸¹ Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 163.
- ⁸² Baranowski V. *Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660...* — S. 468.
- ⁸³ Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 164.
- ⁸⁴ *Архив ЮЗР.* — Ч. III. — Т. 6. — С. 96–97.
- ⁸⁵ Czart. T. N. 148. — S. 757–758; Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1148.
- ⁸⁶ *Акты ЮЗР.* — Т. 14. — С. 559–562.
- ⁸⁷ Czart. T. N. 148. — S. 71–74; Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1063.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ *Жерела.* — Т. 12. — С. 346.
- ⁹⁰ Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1065.
- ⁹¹ *Жерела* Т. 12. — С. 346; *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23. — P. 190, 191.
- ⁹² РГАДА. — Ф. 123. *Сношения с Крымом,* оп. 1, кн. 37, л. 123; Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1065.
- ⁹³ *Інститут рукописів Національної бібліотеки України.* — Ф. 2, № 15557–15561, арк. 91–94; *Акты ЮЗР.* — Т. 14. — С. 559–560; *Документи Богдана Хмельницького...* — С. 418–420.
- ⁹⁴ РГАДА. — Ф. 123. *Сношения с Крымом,* оп. 1, кн. 37, л. 124; Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1067.
- ⁹⁵ [Michalowski J.] *Jakuba Michałowskiego... Księga pamiętnicza z dawniego rękopisma... wydana // Zabutki z dziejow.* — Krakow, 1864. — S. 755.
- ⁹⁶ РГАДА. — *Крым. дела 1655 г.* — Кн. 37, л. 157; Груш 1099
- ⁹⁷ Див.: Костомаров Н. И. — Т. 5. — С. 611; Груш С. 1098, 1099.
- ⁹⁸ *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23, № 157, *Transsylvania V. 1.* — S. 527
- ⁹⁹ *Архив ЮЗР.* — Ч. III. — Т. 6. — С. 96.
- ¹⁰⁰ Санин Г. А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 167.
- ¹⁰¹ Про перипетії укладення угоди див.: Грушевський М. С. *Історія України — Руси.* — Т. 9, ч. 2. — С. 1143–1149; Смолій В. А., Степанков В. С. *Богдан Хмельницький...* — С. 429–433.

¹⁰² Kubala L *Wojna moskiewskf.* — S. 440.

¹⁰³ Див.: *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23, № 157.

¹⁰⁴ *Ojczyzste Spominki...* — Т. 2. — S. 88.

¹⁰⁵ Див.: Документы эпохи Хмельницкого 1656–1657 гг., извлеченные из Архива министерства иностранных дел, собр. И. Каманиным // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. 1. — С. 25–27; Акты Московского государства. — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 482.

¹⁰⁶ Документы Богдана Хмельницкого... — С. 470–473.

¹⁰⁷ Жерела... — Т. 12. — С. 382.

¹⁰⁸ Жерела... — Т. 12. — С. 375.

¹⁰⁹ *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23, № 157.

¹¹⁰ *Transsylvania...* — S. 527.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Жерела... — Т. 12. — С. 382.

¹¹³ *Monumenta Hungariae Historica...* — Т. 23. — P. 254–257; Документы Богдана Хмельницкого... — С. 462, 443.

¹¹⁴ Памятники, изданы Киевской комиссиею для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — С. 234.

¹¹⁵ Там же. — С. 237; Реестр казацких дел // ЧОИДР. — 1861. — Кн. 4. — Отд. V. — С. 3.

¹¹⁶ Документы Богдана Хмельницкого... — № 364.

¹¹⁷ Там само. — № 365.